

Alternatív életstratégiák kulcselemei

Ahány ember, annyiféle életstratégia. Ám a szociológia, jelentős redukciók kompromisszumát vállalva, rendre csoportokat, típusokat képez, s így módon lehet létjogosultsága annak is, hogy életstratégia-típusokról, életstratégia-modellekről beszéljünk. De még ebben az értelemben is minden korszakban életstratégiák sokaságával találkozhatunk. Az emberiség fejlődésének, az állatvilágból való kiemelkedésének éppen ez az egyik titka: a diverzitás a tapasztalatok különbözőségével gazdagítja az emberi Nemet, (amelynek egyik sajátossága, hogy a nyelv által állandó közvetlen visszacsatolás működik az egyes egyén és az emberi Nem egésze között, s így az egyéni tapasztalatok folyamatosan összeméri tudássá, a folyamatosan bővülő összeméri tapasztalatok pedig az egyéni tudás bázisává válnak). Minél többféle életstratégia van jelen a társadalomban, annál nagyobb az esélye a környezeti kihívásokhoz, és az önmagunk által termelt nehézségekhez való sikeres emberi alkalmazkodásnak is.¹

A társadalom szervezete ugyanakkor bizonyos életstratégiákat preferál, másokat kevésbé tolerál, ismét másokat megenged, eltűr. Ez minden korszakban így van, hiszen ahhoz, hogy a különböző társadalmi működések összehangolt meta-rendszerként funkcionálhassanak, a gazdaság, a jogrendszer, a hatalmi-politikai viszonyok, a kultúra bizonyos összhangja szükséges (még ha ez az összhang többnyire konfliktusok sokaságával terhes is); és ez a relatív összhang minden korban másképpen jön létre. Azokban a korszakokban, amikor döntően nem az összeomlás, válság, gyökeres átrendeződés jellemzi a társadalmi viszonyokat, tehát amikor egy-egy társadalmi formáció, társadalmi rendszer viszonylag tartós uralma érzékelhető, akkor rendszerint meghatározható, hogy *melyek az uralkodó* (az adott viszonyokkal adekvát, pontosabban viszonylag legadekvátabb, s ezáltal egyfajta főáramot képező) *értékek, gondolatok, életformák, emberi viszonyulásmódok*; ezek rendszeréből áll össze egy-egy korszak domináns világképe, értékrendszere, a későbbi korok számára az adott korszakot jellemző korstílus, stb. A domináns értékek-, gondolatok-, életformák-, emberi viszonyulásmódok-alkotta „mainstream” *számos eleme folytonosan változik, ugyanakkor vannak olyan elemek, amelyek igen tartósak*. Az elmúlt évszázadokban Európában domináns szerepet játszó társadalmi formációt többnyire a *haszonelvvel*, a *versenyesszménnyel*, a *piac* illetve a *pénzgazdaság* preferenciájával, az *individualizmussal*, a *siker* kultuszával szokták jellemezni -- s bár ezek az elvek e társadalmi formáció történetében egymással is gyakran ütköznek, hol egyikük, hol másikuk érvényesül inkább, s természetesen más elvek is előtérbe kerülnek --, amikor a modern piacgazdaság térhódítása illetve egyértelmű uralma a mainstream, akkor többnyire ezek az elvek (illetve ezek némelyike) is uralkodónak tekinthető. Ilyenkor az életstratégiák közül is azok válnak a mainstream részévé, amelyek ezekhez az elvekhez igazodnak, amelyeket ezek az elvek irányítanak. Kelet-, illetve Közép-Európában vagy Kelet-Ázsiában, ahol az elmúlt évtizedekben lezajlott rendszerváltás lényege per definitionem egy, a kapitalizmust sok vonatkozásban tagadó rendszerből (az úgynevezett „szocializmusból”) a kapitalista világrendszerbe való visszatagozódás, többnyire azokat

---

¹ Minderről bővebben lásd Kapitány—Kapitány (2007); az életstratégiákról például: Hankiss—Heltai (2010) is.

tartják a „korszerű” életstratégiáknak, amelyek elfogadják a haszonelvet, a pénz- és sikerorientáción alapuló versenyszellemet és az értékrendszeri individualizmust, amelyhez a huszadik század közepe óta mind hangsúlyosabban egy fajta hedonisztikus élvezet-kultusz is társul.² (A sikerorientációt olykor a *teljesítményelv* preferenciája helyettesíti; az individualizmus nem zárja ki közös érdekek megjelenítését és képviselését, és hedonista materializmusa csak az egyik formaváltozat, hiszen puritán és/vagy spiritualista korszakokkal váltakozhat;³ ám mindez ugyanabba a szemléleti rendszerbe illeszkedik, amely a modern európai polgári társadalom kialakulásának, hatalomátvételének, más földrészekre való kiterjedésének és uralmának évszázadait jellemzi). A mai magyar társadalomban is ez tekinthető a domináns gazdasági aktorok, jelentős politikai erők és a média nagy része által sugalmazott mainstreamnek, még akkor is, ha persze hangot kapnak, s időnként jelentős politikai befolyásra is szert tehetnek ezzel ellentétes, ettől különböző értékek, világképelemek is. (Mainstream és alternativitás viszonya természetesen nem statikus, hanem dinamikus: egy mainstream szemléleti rendszer dominanciája idején is számos, eredetileg alternatívaként felmerült elemet olvaszt magába, és az sem ritka, hogy a mainstream jegyében született kezdeményezések válnak alternatívvá).⁴

Ami az egyes ember oldaláról életstratégia, az a társadalom oldaláról integrációs modell lehet: a fent jellemzett elvek dominanciája azt is jelenti, hogy a társadalom domináns aktorai az *ezen elvek* alapján történő integrációt preferálják: az egyes egyének, csoportok integrációja annál sikeresebb és teljesebb lehet, minél inkább ezen értékek jegyében cselekszenek. Ám ez egyúttal azzal is jár, hogy azok, akiknek magatartását nem ezek az elvek, értékek irányítják, az integrációban hátrányba kerülnek, marginalizálódhatnak, és ez eléggé nagy tékozlás az emberi képességekkel és energiákkal. (Szerencsére azok, akik eléggé belülről irányított személyiségek ahhoz, hogy a számukra megfelelő életstratégiát kövessenek, megtalálják a lehetőséget arra, hogy a maguk módján, a maguk domináns értékei alapján integrálódjanak a társadalomba, s így az *integrációnak is számos eleven csatornája van a domináns integrációs módokon kívül is*).

A domináns szemléleti formák és életstratégiák kiemelkedése és a diverzitás, az alternatív szemléleti formák és életstratégiák jelenléte együtt és egyszerre meghatározói a társadalom alakulásának. A „mainstream” – legyen rövidebb vagy hosszabb ideig uralkodó áramlatról szó – azért is adja át előbb vagy utóbb a helyét egy másik főáramnak, mert egyes elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok, életstratégiák dominanciáját (s ebből adódóan mások korlátozását, visszafogását, diszpreferálását) jelenti, s ez az egyoldalúság (még ha az adott

---

² Rokeach (1973), Rokeach (1984), Bell (1976), Bourdieu (1978), Inglehart (1990), Inglehart (1997), Kapitány—Kapitány (1983), Kapitány—Kapitány (2013/b), Wallerstein (1998). Schulze (2000), Hankiss (2002), Beck (2003), Debord (2006), Böröcz (2010), stb.

³ Weber (1982), Weber (1987).

⁴ Mainstream és alternativitás dinamikus viszonyának érzékeltetésére elég ha például arra gondolunk, ahogy a nagyvárosi kerékpározás egy majdhogynem különöségnek számító, alternatív életformából mozgalommá, divattá, sőt mára sikeres üzletgá vált; vagy ahogy a fogyatékkal élőkhez való viszony változott: a korábbi mainstream-szemlélet a fogyatékkal élők életét alapvetően csak zárt intézmények falai közé terelve tudta elképzelni, s mára ez – nem utolsósorban néhány alternatív stratégiát követő szakember kezdeményezése nyomán – gyökeresen megváltozott és széles körben elfogadottá vált a fogyatékkal élőknek a legkülönbözőbb „normál” élettevékenységbe való bekapcsolása. (Ezekből a példából az is látszik, hogy a beolvadás a „mainstreambe” korántsem mindig negatív fejlemény). Az ellenirányú mozgásra jó példa a politika világából az, ahogyan az adott korszak politikai mainstreamjének jegyében kezdeményezett – többes jelölési rendszert sikerült néhány esetben alternatív utak képviselésévé változtatni. Vannak olyan alternatív szubkultúrák, amelyeket maga a piac, illetve a mainstream média *hozott létre*, terjedésüket pedig mind a piac, mind a média elősegíti, üzletet vagy hírtérket látván „alternativitásukban”.

mainstreamnek sok pozitív eleme van is) előbb-utóbb egyre több probléma, konfliktus forrása a társadalomban. Ezért *nincs olyan korszak, amikor ne lenne rendkívül nagy szükség a mainstream mellett az attól eltérő, s bizonyos vonatkozásokban azzal akár éppen szemben is álló elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok és életstratégiák jelenlétére, felmutatására, illetve ezek fenntartására*. Különös jelentőségre tesznek szert ezek az alternatív modellek akkor, amikor a mainstream körül válságtünetek jelentkeznek (például amikor korunkban az egyoldalú haszonelv-követés a természeti erőforrások öngyilkos pusztításába, az egyoldalú individualizmus a társadalom kohéziós erőinek csökkenésébe, szolidáris közösségeinek leépülésébe, a pénzgazdaság, a piaclogika egyoldalú uralma a társadalom egyéb alrendszerének -- például a kultúrának -- gyengülésébe, háttérbe szorulásába, az ember és a munka kapcsolatának súlyos egyensúlyzavaraiba, az egyoldalú siker-kultusz emberek sokaságának kihasználatlanságába, marginalizálódásába, frusztrációjába torkollik).

Mínt hogy társadalmi rendszer-, társadalmi formáció-függő szemléleti sajátosságokról beszélünk, a mainstream értékszerkezete igazán gyökeresen csak akkor változik meg, ha más társadalmi alapviszonyok lépnek a jelenleg dominálók helyébe. Egy ilyen társadalom lehetőségét vázoltuk fel „A szellemi termelési mód” című könyvünkben.⁵ Az említett könyvben amellet igyekeztünk érvelni, hogy egy ilyen társadalmi alternatíva elemei már ma is kimutathatók, jöllehet a formációváltás csupán lehetőség, amelynek bekövetkezésére nincsenek garanciák. Nem biztos tehát, hogy a világ valóban ebben az irányban mozdul, ugyanakkor kétségkívül jelen vannak azok a szemléleti sajátosságok is, amelyek egy ilyen alternatívával adekvátak, főbb vonásainak megfelelőek. A mai mainstreamen kívül álló, azzal szemben álló életstratégiák egy része ebbe a modellbe sorolható. A mainstream alternatívájaként azonban minden korban igen sokféle életstratégia, értékrend, gondolatrendszer van jelen: ezek egy része egy *későbbi kor mainstreamjét* képviseli, annak mintegy előfutáraként; mások *korábbi, vissza nem térő korszakok* szemléletét hordozzák,⁶ ismét mások *korábban sem voltak és a jövőben sem lesznek* a „főáram” elemei. Mínt hogy a jövő megjósolhatatlan, a jelen szemléleti variációit vizsgálva nem lehet azt sem egyértelműen meghatározni, hogy egy szemléleti változat ezek közül melyik típushoz tartozik. Régi korok teljesen meghaladottnak vélt értékei, gondolatai is revitalizálódhatnak, s ami az új lényegének látszik, az is gyakran előreláthatatlan módon szintetizálódik egészen más alternatívákkal; az „új” gyakran éppen úgy jön létre, hogy egymással is versengő, nagyon különböző alternatív utak állnak össze egy új rendszerré. (Példaként gondoljunk a kereszténység kialakulására). Az új általában integrálja a korábbi mainstreamet is, de a változás lényegéhez tartozik, hogy az addig domináns szemléleti rendszer elveszti mainstream-jellegét, és úgy integrálódik az újba, hogy a korábban meghatározó mozzanatok a továbbiakban alárendelt mozzanatként maradnak fenn.⁷

Jelenleg tehát annyit vállalhat magára a társadalomelemző, hogy *regisztrálja, felmutatja* a mainstreammel szembeni különböző alternatívákat, anélkül, hogy bármit is prejudikálna ezek további sorsával kapcsolatban. Egy ilyen körképnek elsődleges társadalmi hasznossága az lehet, hogy az adott mainstream dominanciája idején *tudatosítja a lehetséges alternatívák jelenlétét*, hogy azok ne sülyedjenek a „hallgatás spiráljának” (az ún. Noëlle-Neumann

⁵ Kapitány—Kapitány (2013/b).

⁶ Mínt hogy az is gyakran előfordul, hogy egy korábban a főáramhoz tartozó jelenség, szemléleti elem, gyakorlat-típus kiszorul a „fősodorból”, „korszerűtlenné” minősül; de attól alternatívaként még továbbélhet, (hogy az egyik legközismertebb példára utaljunk: ahogy a főáramból eltűnt „lovageszmény” élt tovább Don Quijote alternatív életstratégiájában).

⁷ Egy kapitalizmuson túli társadalomban is valószínűleg érvényesülni fog a versenylv vagy a haszonelv, csak -- ha ez a társadalom más alapokon fog szerveződni, akkor -- nem ezek az elvek uralják a gazdaságát, a szemléletét, a mindennapi életstratégiáit.

effektusnak)⁸ örvényébe. Tanulmányunk célja nem több, mint amit címe ígér: a mainstreamhez viszonyítva „alternatív” életstratégiák bemutatása.

Alternatív életstratégiák című kutatásunkat az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatóiként 2007-ben indítottuk el, (és az adatfelvétel 2011-ben zárult). Alternatív életstratégiákat, értékrendszereket követő embereket kerestünk, hogy velük alternatív szerepüket bemutató kb. egy órás interjút készítsünk. Az interjúk döntő többségét a MOME (kisebb részét a Bálint György Újságíró Akadémia) hallgatói készítették. Kiinduló instrukciónk az volt, hogy keressenek környezetükben olyan személyeket, akik *az alapvetően haszonelvű, pénz-, és piacorientált, individualista, a siker és a gazdaságilag mérhető teljesítmény kultuszával jellemezhető társadalmi mainstreamhez képest* bármilyen szempontból alternatív életstratégiát, gondolkodásmódot képviselnek; s készítsenek velük interjút megadott interjúvázlat szempontjai szerint, (illetve az interjú végén – az ún. hólabda-módszernek megfelelően -- kérjenek javaslatot az interjúalany által ismert újabb, szintén „alternatív” életstratégiát képviselő személyekre). Miután ennél több megszorító mozzanatot (szándékosan) nem jelöltünk meg, a választott személyek igen különböző módon voltak „alternatívok”; egymással is erősen alteráló modelleket, értékrendeket, életmintákat képviseltek. Bár a kiválasztott mintasokaság nem reprezentatív és (már csak a személyek kiválasztásának módja miatt is) korántsem fedi le a társadalomban jelenlévő összes lehetséges alternatív életstratégia-modellt, a kutatás – a mintába került életstratégiák sokszínűségével -- jó kiindulást jelenthet ezek feltárásához. Összesen 241, minimum 1 órás mélyinterjú készült, (különböző életkorú, lakóhely és foglalkozás szerint is eltérő helyzetben lévő férfiakkal és nőkkel). A mintába bekerült személyek „alternativitása” természetesen nem mindig egyértelmű. Mivel a kiválasztási instrukcióban körülírt sajátosságokkal jellemezhető „mainstream” maga is több elemből összetett, s az interjúalanyok kiválasztói gyakran ezen összetevőknek csak egyikét vagy másikat érezték lényegesnek, ahhoz viszonyítva kerestek „alternatívokat”, ennek következményeképp jó néhány interjúalany csak az egyik, vagy másik elem tekintetében képvisel alternatívát. Így aztán elég széles a skála és színes az összkép abból a szempontból is, hogy az interjúalanyok *milyen vonatkozásban* tekinthetők alternatív életstratégiák képviselőinek, s abból a szempontból is, hogy *milyen távolságban* vannak a mainstreamtől. Minthogy a különböző társadalmi csoportok között a valóságban mindig finom átmenetek érvényesülnek, a végül 228 fős minta⁹ ebből a szempontból eléggé jól leképezi a társadalomnak az életstratégiák tekintetében megvalósuló diverzitását. (Itt megjegyzendő, hogy nincs olyan ember, aki *minden vonatkozásban* a mainstream képviselőjének tekinthető, és az is ritka, hogy a mainstream-hatások *egyáltalán* ne hatnának egy-egy ember alakulására. Nem mindegy azonban a „mainstream”-jelleg és az alternativitás *aránya*; s ilyen értelemben – az alternatív jelleg hangsúlyos jelenléte esetén -- van értelme „alternatív életstratégiák” megkülönböztetésének).

=

Az alábbiakban¹⁰ végigtekintünk azokon a „besűrűsödési pontokon”, az élet azon tématerületein, amelyekkel kapcsolatban hőseink alternativitása megjelenik. Megragadható ugyanis néhány olyan *tematikus csomópont*, amely körül sok interjúalany gondolatai

⁸ Noëlle-Neumann (1984).

⁹ Különböző, alapvetően technikai okokból a 241 interjúból 226 volt feldolgozható, két interjúkészítő ugyanazzal az alannal készített külön-külön interjút, három felvétel viszont egyszerre 2-2 személlyel készült.

¹⁰ A kutatás további aspektusainak feldolgozása „Alternatív életstratégiák” című, a Typotex kiadónál megjelenés alatt álló könyvünkben olvasható.

összpontosulnak: ezek azok az életterületek, amelyekkel kapcsolatban *kritikák* felmerülnek; amelyekkel kapcsolatban az interjúalanyok megfogalmazzák *alapelveiket*; amelyekről szólván *domináns értékeik* megnyilvánulnak; ezek azok az életterületek, amelyeken törekvéseik *akadályokba ütköznek*, amelyekkel kapcsolatban nehézségeik, konfliktusaiik támadnak; s amelyekkel kapcsolatban *élettapasztalataikat* summázzák. Vagyis ezeken az életterületeken egyrészt *összetalálkoznak azok a különböző sajátosságok, amelyekkel interjúalanyainkat jellemezhetjük*, (így e területek kiemelten fontosak lehetnek e személyek megértése szempontjából); másrészt – a társadalom szempontjából – ezek azok az életterületek, amelyeken (és ezek azok a probléma-csomópontok, amelyekkel kapcsolatban) ma, úgy tűnik, *az uralkodó életstratégiák alternatívái megszületnek*, kiformálódnak.¹¹

1. *A modernizáció, urbanizáció következményei.*

Az egyik csomópont körül azok az élmények csoportosulnak, amelyeket az „*elidegenedés*” fogalmában szoktak összefoglalni, s amelyek végső soron a *tőketermelő ipari* társadalom, az ehhez kapcsolódó *modernizáció*, az ipari társadalom alapviszonyait leképező *modern bürokrácia* és a mindezek hatására lezajlott *urbanizáció* sajátosságaiban gyökereznek. Ezek a makrotársadalmi sajátosságok kialakulásuk idején nagyon sok előnyt hordoztak magukban (ezért is terjedhettek el), s még ma is számos előnyük van; mára azonban sok negatív fejleményük is felhalmozódott, s az egyes emberek számára ezek jelentenek (növekvő) problémákat, ezekkel szemben keresnek más megoldásokat. Ilyen, -- az utóbbi évtizedekben az egyik legtematizáltabb -- problémaforrás lett a *környezetszennyezés*,¹² ilyen problémaforrások az emberléptéket meghaladó méretűvé duzzadt *nagyvárosok* közlekedési, köztisztasági és közbiztonsági csődhelyzetei; a tömegességben kialakult -- és a *közvetett* kommunikációs eszközök (s egyáltalán a legkülönbözőbb életfolyamatokat helyettesítő *gépek*) elszaporodása révén is erősödött -- *elszemélytelenedés*.¹³ Interjúalanyaink mai létkörülményeinknek ezekre a sajátosságaikra reagálva fogalmazzák meg, képviselik az *egészségesebb környezet*, a *fékezettebb életritmus*, a *személyességre épülő emberi kapcsolatok* igényét. Olyan igényeket, amelyek ma valamilyen módon az emberek nagy részének életérzésével találkoznak, s amelyeknek az utóbbi évtizedekben nagyon sokan nagyon sokféle kifejezését is adták. Az Őrségbe, a Balaton-felvidékre, a Művészetek Völgyébe, a budai agglomerációba, ökofalvakba, tanyákra költöző, *falusias életformára váltó városiaktól* a kerékpározás (és a gyaloglás) vagy éppen a lovaglás (vagyis a gépjárművek helyett a közvetlen *emberi erőfelfejtással megvalósuló közlekedés*)¹⁴ reneszánszán át a különböző (értékrend-azonosságon alapuló) *kisközösségek alakulásáig*, a közvetlen kapcsolatokat erősítő szokások feltámasztásáig. Azt, hogy az urbanizáció ma ilyen „besűrűsödési ponttá” vált, éppen az a sokféleség is mutatja, ahogyan a különböző emberek reagálnak az urbanitásra

¹¹ S nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy ezen alternatívák, a maguk eltérő logikája, a dominánstól eltérő értékpreferenciái alapján olyan *szemléletmóddá* – *etikává, életformává*, s végül *társadalmi szerkezeté* -- állnak össze, amely alapjaiban is megváltoztathatja a jelenben uralkodó társadalmi szerkezetet. (Azt a társadalmi szerkezetet, amelynek egyoldalúan *pénz-, siker-, teljesítmény-centrikus* világa ugyanilyen – a maguk idején alternatív – életstratégia-elemekből formálódott sajátos életformává, etikává, társadalmi szerkezeté a tizenkettedik és tizenkilencedik század között). Interjúalanyaink nagy részének ilyen társadalomfordító ambíciója egyáltalán nincsen; kiválasztóik, meginterjúvolóik azonban mindannyiukban látnak valamit, ami számukra más irányba mutat, mint amit a jelenleg domináló értékpreferenciák sugallnak.

¹² A környezetszennyezés a társadalom alapviszonyaihoz képest „mellékterméknek” tűnhet, ám olyan módon vált az utóbbi években szimbolikus punctum saliens-szé, mint mondjuk Luther korában a búcsúcédulák (még sokkal akcidentálisabb, de tudjuk, mekkora változások elindítójává lett) problémája.

¹³ Lásd például Albert—Dávid (2007)

¹⁴ Itt említhető a görkorsolya, roller újrafelfedezése, a lábbal hajtható új járművek megjelenése, terjedése.

kihívására. Ki a *kivonulással*, (a „túlurbanizált” életformák elutasításával), ki azzal, hogy keresi az egyre urbanizáltabb életkörülmények élhetőbbé tételének, egy *humanizáltabb „új urbanitásnak”* a lehetőségeit. (Már maga az jelzi, hogy „besűrűsödési pontról” van szó, hogy sok ember számára *éppen ez* jelenti a kihívást, a számára megfelelő élet megvalósítása éppen az urbanizáció egyes következményeibe ütközik).

2. *Energia-, erőforrás-problémák*

Kapcsolódik ehhez a következő „besűrűsödési” pont: az *energiaforrások* kérdése. Korábbi évszázadokban sokáig az tematizálódott, hogy az energiaforrások szűkösek: főleg a kellő mennyiségű *élelem* hiánya okozott súlyos problémákat, (időnként tömeges éhínségeket). Az ipari társadalmaknak sikerült újabb s újabb élelem-szaporító módszerek felfedezésével és újabb s újabb ipari energiaforrások bekapcsolásával megsokszorozni az emberiség rendelkezésére álló energiát, s mára a probléma új formában állt elő. A rendkívül bőségesnek tűnő energiaforrások (és a világ gazdag központjaiban a velük való rendkívüli pazarlás) élménye a huszadik század végére összekapcsolódott az emberiség-létszám ugrásszerű megnövekedésének tapasztalatával, s *az emberiség egyszerre érzékeli az erőforrások sokaságát azok végleges kimerülésének, felélésének fenyegetésével*. Míg a modernizáció elmúlt évszázadai azt jelentették, hogy az állandó előrehaladás egyúttal a rendelkezésre álló erőforrások (azok elhasználódásánál gyorsabb) növekedését hozza magával, most *maga az állandó előrehaladás* tűnik az erőforrásokat véglegesen kimerítő „fenntarthatatlan” folyamatnak.¹⁵ Már jó ideje tért hódított az a felismerés, hogy az alapvető probléma az erőforrások (*irracionalis és igazságtalan*) *felhasználási-elosztási rendszerében* van, s mivel ebben politikai módszerekkel ezidáig nem lehetett lényegi változásokat elérni, kialakult az a közvélekedés is, hogy a társadalom irányításától stabil biztonság e tekintetben nem (e tekintetben sem) várható. E tématerületen – többek között a sokaknál mindennapi gyakorlattá váló energiatakarosság mellett -- a *helyben termelt energia* jelenti a csomópontot, (ami megint azért lesz csomóponttá, mert egyszerre több kihívás megválaszolására ad lehetőséget). Egyrészt közvetlen válasz az energia-kérdésre: olyan megoldások irányában való elmozdulást tesz lehetővé, amelyek kitermelése és felhasználása kis közösségek által is lehetséges: ha az energiaforrások közvetlen felhasználásra kerülnek, (és nem óriási, „kereskedelmi” mennyiségben termelik ki őket), azzal elérhető, hogy ne legyen túlfogyasztás, pazarlás, a tartalékoknak az egyének-közösségek közvetlen szükségletein túlmenő kiaknázása. Másrészt *nem alakulnak ki olyan elosztási egyenlőtlenségek*, amelyek során „egyeseznek minden, másoknak semmi” jut; az ellátás minden egyén és közösség számára biztonságosabb alapokra helyezhető. Harmadrészt *csökken az egyéneknek-kisközösségeknek a nagy ellátórendszerektől való függősége*, azoknak való kiszolgáltatottsága, a „csapok”, „vezetékek” bármikori (az államhatalom zsarnokivá válásából, a nagyhatalmaknak a kisebbek feletti önkényeskedéséből, háborús helyzetből vagy gazdasági erők „üzleti érdekeiből” fakadó) elzárásának veszélye. A „helyben termelt energia” ugyanakkor *megerősítője is lehet az egyéneknek, lokális közösségeknek, kistrégióknak*, akik/amelyek szerepe a társadalom mind nagyobb egységekbe egyesülésével, centralizációjával egyre gyengült. Az autonómia erősödése megnöveli az egyének és kisközösségek önerejét és erre alapozódó öntudatát (és talán paradoxnak hangzó módon a nagy rendszerek stabilitását is fokozza, mert az autonómiák mindig szervezesebben – az élő szervek működéséhez hasonlóan -- integrálódnak a nagyobb rendszerekbe, mint az autonómiával nem rendelkező elemek). Az ebbe az irányba való elmozdulásról is elmondható, hogy nem csupán egyes interjúalanyaink véleményeként jelennek meg. Emberek sokasága

¹⁵ Lásd Beck (2003), Beniger (1986). A modernizáció egyes kérdéseiről: Tamás (2012), Niedermüller (2008)

gondolkozik azon, hogy (az egyre növekvő energiaárak szorításában) *miként építhetné háztartását „megújuló” energiaforrásokra, vagy helyezhetné „több lábra”*, legalább biztonsági tartaléknak arra az esetre, ha bármilyen okból problémákba ütközne a gázhoz, villamos energiához, vezetékes vízhez jutás (a központi ellátórendszerek által). Sokan el is kezdték az ilyen megoldások kialakítását. Legalább ilyen jelentőségű változások jelentek meg az élelmiszertermeléssel és –fogyasztással kapcsolatban is. Míg a hagyományos, a városokat tömegtermeléssel kiszolgáló mezőgazdaság munkaerőgondjai állandóan növekednek, egyre többen kezdték el (legalább kiegészítő) élelmiszerek (zöldségek, gyümölcsök, fűszerek) termelését (eredetileg teljesen városi gyökerű) családokban is.¹⁶ Ha Magyarországon még nagyon kis körben is, de megjelent a *városi kertek* mozgalma. A *termelői piacok* terjedése is ebben a körben említhető: bár a gyakorlatban ezek sokszor nem különböznek lényegesen a hagyományos városi piacoktól, élelmiszerüzletektől, a közvetítő kereskedelem kiiktatásának, a termelő és fogyasztó közvetlen találkozásának, *az élelmiszertermelési kör áttekinthetővé, emberléptékűvé tételének igénye* teszi őket népszerűvé. (És persze az a – ma még nem mindig igazolódó -- remény is, hogy a közvetlenebb áruforgalom *az ellenőrizhetően egészségesebb* élelemellátást is biztosíthatja). A közvetítő kereskedelem kiiktatásának, kereslet és kínálat közvetlen találkoztatásának pedig igazán tömeges formái alakulnak ki a különböző *internetes szolgáltatásokon* (Vatera, e-bay, stb.) és a *közvetlen szolgáltatáscsere*-megállapodásokon keresztül. Interjúalanyaink egyike-másika maga is úttörő szerepet vállal ezekben a folyamatokban, s még többen közülük az ideológiai fordulat képviselői: *az önerőre támaszkodás és a lokalitás ethosza* többük szemléletének lényegi eleme.

3. A munka

Interjúalanyaink jelentős része erősen *munkacentrikus* ember. (Bár a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásával a társadalom felsőbb csoportjai olykor a – fizikai -- munkától való elszakadtságukat státusszimbólumokkal is kifejezték, a munkátlansággal sosem lehetett igazi tekintélyt megalapozni. Az uralkodó csoportok ezért többnyire igyekeztek saját társadalmi szerepüket, tevékenységüket -- még a többinél is nehezebb -- munkának feltüntetni, s ha ezt elmulasztották, vagy nem sikerült a többséggel elfogadtatniuk, a társadalom történeti tudatába olyan „elpuhult” elitekként kerültek be, amelyek ezáltal és éppen ezáltal veszítik el hatalmi legitimitásukat. Interjúalanyainknak kiválasztóik szemében kivívott tekintélye sok esetben – többek között -- átlagfeletti munkabíráson alapul). Sok interjúban a jelenlegi munkafelfogás kritikája fogalmazódik meg: *az a munka*, ami ma a társadalmi lét nagyrésztében jellemzőnek mondható, megintcsak az „elidegenedés” jelenségei közé sorolható; a munka területe is azok közé a „besűrűsödési pontok” közé tartozik, amelyen ma a szemléletek, értékrendek, életformák megütköznek egymással.¹⁷ A legfőbb kritikák *a munka túlhajtott, az egyént kizsigerelő* jellegét és *ésszerűtlen* (egyesekeket túlterhelő, másokat a munka lehetőségéből kizáró) *elosztását* illetik. {Interjúalanyaink közül egy (a hajléktalanok utcai gondozásával is foglalkozó) szociális munkás fejti ki, hogy a szocializmus ésszerűtlenségei között emlegetett „kapun belüli munkanélküliség” még mindig több pozitív következménnyel bírt (hiszen a munkahelyre való rendszeres bejárást, más emberekkel való együttműködést, valamiféle közösségek létezését feltételezte, s az egyes embernek megadta a társadalomba való integráltság érzetét), a munkanélküliséggel mindez elvész, s a (társadalmi)

¹⁶ Van, aki alapélelmiszerek megtermelésével (s például a garantáltan egészséges, „bio” termelés érdekében a feldolgozásnak is saját kézbe vételével) próbálkozik. A gabona kenyérig vezető útjának egyes állomásait például többen újra háztartási feladattá avatják a kis kézi őrlő-malmok alkalmazásától a kenyérsütésig.

¹⁷ A munkafelfogás átalakulásáról lásd például: Gorz (1997), Z. Karvalics (2002), Szabó—Négyesi (2004), Török (2006), Ságvári—Lengyel (2008), Tardos (2012).

talaját vesztett egyént az emberi erőitől való megfosztás mind mélyebb örvényébe löki: igen sokan éppen a munkanélküliség folytán váltak hajléktalanokká is.} A munka egyenlőtlen és ésszerűtlen elosztása ugyanazoknak a társadalmi mechanizmusoknak köszönhető, mint az energiaforrások egyenlőtlen és ésszerűtlen elosztása, (ez magától értetődő, hiszen az emberi munka az egyik legfőbb energiaforrás), s így az alternatívakeresés is hasonló irányú. Az egyik alapgondolat a (munkavégző) emberek *érdekképviselőinek* a jelenleginél hatékonyabb megszervezése, az „*alulról szerveződő*” társadalom eszményének ébrentartása. A másik a *kilépés-kivonulás* a munka mai átláthatatlanul túlcenzúrázott, a munkavégzők által kevésbé befolyásolható, tőlük minden vonatkozásban elidegenedett rendszeréből, és a *saját lábára állás*, a saját maguk által kitűzött céloknak alárendelt, a saját ritmusban, beosztásban végzett munka, amelyben megszűnik a munka elidegenedettsége, hiszen ha az egyén a *saját céljait* követheti, *a személyiségének megfelelő módokon és tempóban*, akkor *képességeit is nagyobb mértékben tudja mozgósítani*, s így a munkájában nagyobb valószínűséggel *jól is érzi magát*. (Sokan azért idealizálják a szabadnak nem nevezhető, hiszen például a természetnek – de többnyire különböző társadalmi hatalmaknak is -- nagymértékben kiszolgáltatott hagyományos paraszti munkát is, mert az ipari társadalmakban kialakult bér munkák nagy részéhez képest – még ez is -- több lehetőséget adott arra, hogy az egyén a maga módszereit, tempóját alkalmazza, s legalább saját részcélokat tűzzön ki maga elé). A „*maga-ura*” *kistermelő, kisvállalkozó* munkája jelenik meg itt eszményként, illetve a (nem „szabadon lebegő”, de *tevékenysége célját és közegét szabadon megválasztó*) *értelmiségi* munka. Ennek az eszménynek az a legsebezhetőbb pontja, hogy olyan társadalmat feltételez, amely „hagyja” a kistermelőt, kisvállalkozót, értelmiségit a maga útját járni, s a valóságban a piaci viszonyok és a politikai rendszer működése sok esetben ennek egyáltalán nem kedvez; ugyanakkor ez az eszmény nem nevezhető teljesen irreálisnak sem, hiszen a társadalom nagyfokú diverzitása a társadalmi lét sok pontján *lehetőséget ad* ilyen, a domináns munkaformák szempontjából „nem-szabályos” életformák kialakítására is. (Mint ahogy erről néhány interjúalanyunk „alternatív” életformája is tanúskodik). S ha egyes esetekben az ilyen kivonulás sikeres lehet, ez ébren tartja azt a reményt is, hogy ezen példák szaporodhatnak, s hosszú távon a munka egész világa ebbe az irányba alakítható. (S hosszú távon így még az is elképzelhető, hogy a szabadabb munka azokban a nagy munkarendszerekben is lehetővé válik, amelyek lebontása, kistermelőkkel való helyettesítése a társadalom mai és jövőbeli mérete és a termelési-, és egyéb munka-feladatok mai és jövőbeli összetettsége mellett már nem igen lehetséges). A szabadabb, személyre szabottabb munka egyik alapfeltétele az a „*belülről vezéreltség*”, (és a választott célok melletti kitartás) amit interjúalanyaink egyik legerősebb közös tulajdonságának találtunk. De vannak olyan tényezők is, amelyek e jellemvonásoktól függetlenül, szélesebb kör számára is növelhetik a munka ilyen irányú „humanizálásának” esélyeit. Egyrészt mindenképpen növelhetik a munka szabadságfokát (és csökkenthetik elidegenedettségét) a *családi, (akár az otthonokban végzett) munkaformák*. A modernizáció előtti munkaformák iránti nosztalgiában is mindenképpen szerepet játszik, hogy ezek az egyént nem szakították ki (ideje nagy részében) természetes és elsődleges közösségeikből, hanem éppen ezekre építettek. Az egyén így egyfelől magát a munkát is „*otthonosabban*”, a stabil beágyazottság érzetében, s számos személyes érzelme bekapcsolásával végezheti (míg a „munkahelyeken” végzett, a munkafolyamat szempontjából „*racionalizált*”, vagyis „*gépiesített*” bér munka minden személyesség kikapcsolását igényli vagy legalábbis igényelné). Másfelől a családi közösség funkcionalitása (és ezzel összetartó és öntudatadó ereje) is nagyobb, ha nem csupán az egyén regenerálódásában, hanem tevékenysége közvetlen társadalmi hasznosulásában is meghatározó szerepet játszhat. A családi munka a történelmi múltban igen nagy szerepet játszott, és nem sok minden szól azellen, hogy új formában ilyen szerepet tölthessen be a jövőben is. De az ilyen munka lehetőségeinek növekedését nem csak a múlt példáinak felelevenítésével lehet közelíteni. A

személyi számítógép és a mobiltelefon (valamint ma már burjánzó „leszármazottaik”) technikailag is lehetővé teszik az elidegenült nagyüzemi munkaformák lebontását, a rugalmas, bárhol és bármikor végezhető munkavégzést, s magától értetődik, hogy ez elvben kedvez az otthoni és a személyre szabott, tehát szabadabb munkavégzésnek. Az persze nyitott kérdés (miként a többi eddig említett, és ezután említendő szemlélet-ütközési területen is), hogy a jelenleg domináló gazdasági-társadalmi rendszer a szabad munka előnyeire építve egyre tágabb teret nyit-e az interjúalanyaink nagy része által is ideálisnak tartott és többek által követni próbált munka-felfogásnak, vagy ezek tömeges kibontakozása már csak egy másik gazdasági-társadalmi rendszerben lesz lehetséges.

4. *Individualitás*

Mindenesetre a jelenlegi főirány folytatja az individualizálódás többévszázados trendjét, -- s az individualizálódás történelmi hozadécai mellett -- fokozza a társadalom *atomizálódását*, s bár ez növeli az egyénekben az egyén szabad kibontakoztatásának igényét (s ezen belül a szabadabb munkaformák iránti vágyat is), másfelől az atomizálódás nagymértékben gátja is a szabadabb, belülről irányított életforma kialakításának, mert *az atomizálódott, közvetlen közösségi kapcsolataiktól (is) eltávolodott egyének léte mind nagyobb mértékben éppen az általuk átláthatatlan, centralizált nagyrendszerektől (állam, gazdasági szuperstruktúrák, hatalmas termelési rendszerek, stb.) függ*, azokra vannak (mintegy köldököksinórral) rákapsolva. A társadalomegészbe való szerves integrálódás (mint erre fentebb utaltunk) csak a kisebb társadalmi egységek funkcionális működésével (és minden szerveződési szint autonómiájával) lehetséges, (s ez érvényes az egyén munkájának, tevékenységeinek beintegrálódására is). A (túlfutott) individualizálódás (és atomizálódás) kérdése tehát szintén olyan „besűrűsödési pont”, ami interjúalanyaink alternativitásának milyenségében is fontos szerepet játszik.¹⁸ Az (euro-amerikai) individualisztikus énkép évszázadok óta formálódik, nagyon sok minden vett részt a létrejöttében a *piacra termelő életforma* megjelenésétől, a reneszánsz *zsenikultusz*on és a *szabadon választott szerelem* jogait követelő irodalmon, a *descartesi filozófián*, az individuális létezők viszonyából felépített *newtoni fizikán*, a *leibnizi monász-elméleten* át a *polgári jogok* megfogalmazásáig, az *individuumközpontú etikák* elterjedéséig és a legkülönbébb *individuum-centrikus filozófiák* térnyeréséig, az *egyén kényelmét szolgáló életformák* és az *egyénnel foglalkozó tudományok*, (mint a pszichológia), és az *egyéni érzelmeket és viszonyokat megjelenítő-elemző* zenei, képzőművészeti, irodalmi (s később filmes) irányzatok megjelenéséig, az *egyén fogyasztási igényeire* alapozott társadalmi viszonyok kialakulásáig. Az individuumközpontú szemléletben a „ki vagyok én?” és a „miért vagyok a Földön?” kérdése központi kérdéssé válik: az individualizálódás nagy hozadéka éppen az, hogy az *egyén fontosságra tesz szert*, sajátos, egyedi képességeinek kifejtése előtérbe helyezett értékke válik, s mint hangsúlyoztuk, *ezen alapszik az egyén szabad kibontakoztatásának, „önmegvalósításának” igénye is*. Csakhogy az individuumból való *kiindulással* éppen a „miért vagyok a Földön?” kérdésének megválaszolása válik problematikusá. Az egyéni élet *értelmét* elsősorban az adhatja, ha olyan célokat valósít meg, amelyek túlmutatnak a véges egyéni életen, (hiszen az egyéni életet, mint öncélt a halál eleve kudarcossá teszi. Az állatok számára az önfenntartáson és a faj életben tartásán kívül valóban nincsen más cél, de az ember kezdettől megkülönböztetően kiemeli magát az állatvilágból, s ha élete értelmét pusztán az ön-, és fajfenntartásra redukálja, ez többé-kevésbé dehumanizálja is). Az emberi élet értelmének keresése hozza magával, hogy – miként interjúalanyaink közül is sokan – egyre több ember érzékeli negatívumként az individualizáció túlfutását, az

¹⁸ Lásd többek között erről is: Csányi—Miklósi (2010).

atomizálódást, a „tömeges magányt”. Alternatívaként természetesen a *közösségi* szemlélet kínálkozik, amit úgy lehet összeegyeztetni a kifejtett individualitással, hogy a „közösséget” úgy határozzuk meg, mint a *közösségbe ágyazott, de annak nem szolgálai alárendelt, s egymáshoz képest is mellérendelt viszonyban lévő, egyenrangú* egyének társulását. A közösségi megalapozású individuum-felfogás – amelyben az egyéni élet értelmét közösségi célok önként vállalt-választott követése adja – igen sokféle lehet. A *nagyközösségek (nemzet, egyház, társadalmi mozgalom stb.) tagjaként* az egyén azt érezheti, hogy véges élete része a közösség életének, s éppen attól nyer értelmet, hogy egyéni erőfeszítései beépülnek és az ő halálától függetlenül, akár „örökre” is jelen lehetnek a nagyobb közösség életében. Amikor az ember nem konkrét közösséghez rendeli magát, hanem abban gondolkozik, hogy korábbi nemzedékek tapasztalatait veszi át, s ezt adja tovább (saját tapasztalataival kibővítve) utódainak, lényegében ugyanezen a módon – az egyénit egy tágabb közösségbe, (ez esetben a *nemzedékek láncolata-alkotta emberi közösségbe*) bedolgozva ad értelmet az életének. (A hívő ember számára nem is a közösségen van a hangsúly, hiszen számára a hívők összessége is csak része egy magasabb értelem tervének; *az egyén életének ez esetben közvetlenül ez a magasabb terv*¹⁹ *ad értelmet és örökkévalóságot*; pszichológiailag azonban az egyén ugyanazzal az attitűddel rendeli magát alá ennek a transzcendens hatalomnak, mint ahogy teljes azonosulás esetén bármely közösségnek. Az erős érzelmi azonosulással átélt hazafiságot vagy a szenvedélyes politikai-ideológiai elköteleződést ezért is lehet „kvázi-vallásossággként” is jellemezni). Amikor az ember *kisebb közösség* tagjaként tekint magára, s ahhoz igazítja az életét, ebben is olyan (az adott közösséget jellemző, konkrét) célok vezetnek, amelyek értelmüket valamely tágabb „összemberi” értékből (például a világ igazságosabbá és/vagy élhetőbbé, kellemesebbé, stb. tételének általános emberi szükségletéből) nyerhetik.²⁰ (Amikor pedig azzal a materialista gondolatmenettel próbálja valaki feldolgozni léte végességét, hogy a természet anyagából vett emberi lét végén az ember is „visszatér az anyagba”, hogy *a természet újrahazsnosítható*, még akkor is ez a közösségi szemlélet érvényesül: az ember magasabb célt szolgál, csak az általa szolgált „közösség” szerepét ez esetben a „természet” tölti be. Az ember ilyenkor is a maga értelemkereső emberi-közösségi viszonyulásmódját vetíti ki – ebben az esetben magára a természetre). Mindent egybevetve: mikor interjúalanyaink az individualizáció túlfutásával szemben ilyen (közösségi nézőpontból értelmezhető) célokat keresnek maguknak, ezzel egyúttal egy alternatív individuum-felfogást is képviselnek: azt az igényt, hogy *az individualitást ne öncélként kelljen megélniük*; éntudatuk biztonságát, énjük erejét az egyénénél tágabb, (az egyéni életen túlnyúló) célok

¹⁹ A sokakra ható, és az utóbbi időben terjedő szinkretizmus jegyében sokak keresztény hitébe is beépülő indiai szemléletben a *karma* határozza meg az emberi élet értelmét; ez a tanítás azért is olyan nagyhatású, mert azon kívül, hogy véges földi léte határain túlnyúló értelmet ad az ember életének, (s a lélek halhatatlanságának keresztény eszméjéhez hasonlóan mintegy a halál „túlélésével” kecsegteti), nagyon erősen sugallja a (személyének szóló) „feladat” gondolatát is. Pontosan azt, hogy nagyon is mély értelme van az életének, csak az a kérdés, hogy felismeri-e?

²⁰ Még akkor is, amikor valakinek nem több a célja, mint az, hogy a családja jólétén, fennmaradásán munkálkodjék, ebben az ezen életcél választó emberek nagy részét nem pusztán a „fajfenntartás ösztöne”, génjei minél sikeresebb fennmaradásának biztosítása vezeti (ha a készítés eredeti alapja persze ez is). Az embernél ez a törekvés megtelik társadalmi jellegű célokkal (például az utódok jobb társadalmi helyzetbe kerülése, a család etikai integritásának megőrzése, stb.), s ezek egyfelől más közösségi célokhöz hasonlóan biztosítják az egyén (halála utáni) „továbbélését”, beépülését az adott kisközösség (reményei szerint) emelkedő épületébe; másfelől hozzájárulnak az emberiség egészének emelkedéséhez is, (ahogy mindenki, aki saját földjét megműveli, részt vesz az egész emberi civilizáció emelkedésében). Persze a saját kis-, és nagyközösségek szolgálata közben az emberek rombolják is az emberiség összvagyonát, (amikor éppen nem művelik, hanem feldúlják a más által megművelt földet, vagy saját családjuk érvényesülését más családok kárára valósítják meg), ezért az *emberiség „épületébe” a legsikeresebben azoknak az egyéneknek sikerül beépíteni az életüket, akik úgy tudják saját kis-, és/vagy nagyközösségük javát szolgálni, hogy közben más egyéneknek, kis-, és nagyközösségeknek is inkább használnak, mint ártanak.*

vállalásával növeljék meg, ezekben találva meg „földi létük értelmét”. Az individualitás ilyen felfogása felé is interjúalanyainkénál sokkal szélesebb kör orientálódik. E tanulmány elején említettük, hogy a mai fiatal generáció számára talán az előttük járó nemzedékeknél is fontosabbá vált életük értelmének ilyen keresése (hiszen egy – lelkesítő eszmények, célok helyett inkább negatív jövőképekkel riasztó és igen kevés kibontakozási lehetőséget kínáló – válságkorszakban lépnek a felnőttkorba, s már szocializációjuk nagy részére is az értelemadó célok megtalálásában nem nagyon segítő értékrelativizmus volt jellemző). Talán nem tévedés azt feltételezni, hogy az individuális önmegvalósítás különböző közösségekben (illetve közösségi célokban) keresése (az öncélnak tekintett individualitás helyett) a közeljövőben egyre jellemzőbbé válik.²¹ (És sok interjúalanyunknak ebben is mintaadó szerepe van). Egy másik problémakör, ami szintén az individualitás értelmezésének tématerületén jelenik meg, más irányból feszíti szét az individualista egyén-felfogás többévszázados pilléreit. Az a szemlélet, amelynek kiindulópontja is az egyén, az individualitás kibontakozásának eszményét a *tökéletesség* eszményével kapcsolja össze: a zsenikultusz ezért is nagyon lényeges (mintaadó) tényező a reneszánsz óta a modern társadalomban. (A tökéletesség-eszmény minden szemléleti rendszerben a rendszer kiinduló premisszájához kötődik: ha teremtő Istenre építjük a világmagyarázatot, akkor hozzá kapcsolódik; ha társadalmi okokra, akkor be kell lépnie a legalább valamilyen szempontból ideális-tökéletes társadalom képzetének; a véges életű egyénhez ugyan nem könnyű a tökéletesség képzetét társítani, de ha az egyénből építjük fel a világról alkotott képünket, akkor – legalább valamilyen szempontból – mégis az egyént kell összekapcsolni a „tökéletesség”, az önmagában-teljesesség eszményével). A *fogyasztói társadalomban* az ember ideálképe valóban a testi-lelki egészség, tökéletesség képzeivel körülvéve jelenik meg (s közismert, hogy mindent, ami ezeknek a képzeteknek ellentmond, a társadalom kiiktatandónak, -- vagy ha nem lehet kiiktatni, legalább a látótérből eltüntetendőnek – tekint, a szélsőséges nyomorúságtól a betegségeken, testi csonkaságokon és az öregedésen át magának a halálnak a tényéig). A szemléletváltás, az alternatíva ebben a „tökéletesség” ártértelemezése. Az a gondolat, hogy *az embert nem egy eszményképhez, hanem önmagához kell mérni, s az önmagában-teljes nem jelent hibamentességet, sérületlenséget*. Sokan (s nem csak interjúalanyaink közül) éppen e szemlélet jegyében közelednek a fogyatékkal élőkhez és más elesett emberekhez.²² Ha az első lépés megtétele sokaknál még annak a szemléletnek a jegyében történik is, amely szánakozással tekint azokra, akik valamilyen szempontból „nem tökéletesek”; (s ezért kínálják fel „szegényeknek” a segítségüket); ez gyakran átfordul, és egyre többen vallják nem csak azt, hogy mindenkinek (a sérültnek is) joga van a teljes élethez, s ez biztosítható is a számára, hanem azt is, hogy önmagukhoz mérve a sérültek eleve is „teljesek”, és a velük kapcsolatba kerülő nemcsak adhat, hanem nagyon sok mindent kaphat is tőlük. Az értelemadó közösségek keresése mellett ez a másik, az utóbbi években egyre szélesebb körben végbement lényeges változás az individuum-felfogásban, s a szemléleti fordulat jelentősége túlmutat a „sérültek” ügyén. *Az önmagához (s nem másokhoz illetve egy „tökéletes” ideálképhez) való viszonyítás egyrészt az individualitás -- mindenkire érvényes -- kibontakoztatásának is a kiindulópontja lehet*. Másrészt magában hordja azt a paradigmaváltást, amely a *világmagyarázatot az egyéni szubjektivitás (a karteziánus kiindulópont) helyett az emberiség, az emberi Nem nézőpontjára alapozza*. (Az emberiség az ugyanis, „akinek” minden individualitásra, minden individuális tapasztalatra szüksége van. Az hogy az egyén minél

²¹ A közösségekről néhány újabb kutatás eredményeit lásd Légmán (2012), Kucsera (2012).

²² Maguk a kifejezések is az „individuum kíváncsatos tökéletességének” eszményét tükrözik: a „nyomorék”, a „csonka”, a „fogyatékos”, a „sérült” vagy a „csökkent képességű”: (egyre kevésbé durva formában, de) mind arra utal, hogy akiről szó van, annak a tökéletessége hibádzik. Az „elesett” is azt jelenti, hogy nem tudott megmaradni a normál „álló” állapotában, vagyis (legalább átmenetileg) nem tekinthető tökéletesnek.

teljesebben „önmaga legyen”, önmaga lehetőségeihez mértesen, és önmaga lehetőségeit a legoptimálisabban kibonthassa, alapvetően az *emberiség, az emberi Nem* érdeke).

5. *Emberi kapcsolatok*

Az individuum-felfogás kapcsán már szóba került az individualitás túlfutásának, az atomizálódásnak problémája és a közösségkeresés tendenciája. Ezekben a jelenségekben nem csak az individuum-felfogás, nem csak az egyéni élet értelmének keresése kerül előtérbe, hanem az *emberi kapcsolatok* kérdése is. Az emberi kapcsolatok területe is tematikus csomópont. Itt az előző alfejezetekben említettekkel nagyon szoros az összefüggés. Az individualista kiindulású társadalomban az emberi kapcsolatokat is alapvetően az individuális érdekekből vezetik le. Az emberi kapcsolatokat is ennél fogva alapvetően a *haszonelv* és a *versenyelv* határozza meg. Az, hogy az egyénnek mi a haszna a kapcsolatból, és az önérvényesítésért a többiekkel folytatott küzdelem. Az alternatívát az ilyen kapcsolat-felfogással szemben az jelenti, (s ezt képviseli legtöbb interjúalanyunk is), hogy a lét azon mechanizmusait erősítik fel, amelyek kiegyenlítik a „struggle for life-ot”,²³ illetve azokat az emberi motivációkat, amelyeket a haszonelv egyoldalú dominanciája háttérbe szorít. A *kooperációt* (ami egymásra figyelemmel, egymás iránti nyitottsággal, kölcsönös tapasztalatátadással és tapasztalat-átvétellel jár együtt); és a haszonorientáció helyett olyan más, az *ember számára fontos késztetéseket, mint a kíváncsiság, a világértés szükséglete, az erkölcsi emelkedés, a szabadság igénye, az egyénnek megfelelő életforma és életcél* követése. Ezek a törekvések jelen vannak a haszonelvű társadalomban is; interjúalanyaink csak jelentőségük erősítésének szükségletét jelzik. S ebben is csupán megszólaltatói tömegesebb igényeknek. Hiszen mind többen adnak hangot annak, hogy véget kellene vetni az emberi kapcsolatok és érintkezési formák eldurvulásának, a társadalom egyes csoportjai között szinte állandósuló gyűlölködésnek, (és e gyűlöletek szításának); a gátlástalan önérvényesítők „taposásának”, a családok szétesésének, egy olyan rideg világnak, amelyben az egyén „csak önmagára számíthat”; amelyben bizalmatlannak kell lennie mindenki mással szemben. Vannak, akik ezzel szemben párkapcsolatokban, barátok társaságában keresnek menedéket, (de közülük is sokakat – éppen az emberi kapcsolatokban domináló egyoldalú haszon-, és versenyelv miatt – ezekben a kapcsolatokban is súlyos csalódások érnek). Mindez felértékel minden egyént, aki képes önzetlen ráfigyelemmel megajándékozni azokat, akik magukra hagyottaknak érzik magukat. És felértékel minden közösséget, amelyben az egyén a valahová tartozás és a kölcsönös támasz biztonságát érezheti. Az ilyen közösségek elé mintául sokan ugyanúgy a múlt face-to-face közösségeit állítják, ahogy múltbeli példákhoz fordulást láthattunk az urbanizációra vagy a munka elidegenedésére adott válaszok között is. De a ma létrejövő közösségek természetesen mások, mint a múlt közösségei. Ha példaként sokan a múlt közösségformáit emlegetik is, ha többen (a mi interjúalanyaink közül is) látszólag nem tesznek is mást, mint továbbélelik (vagy feltámasztják) a múlt ideálisnak látott közösségeit: például hagyományos értékeket valló, bensőséges, meleg családi életet alakítanak ki, szerzetesrendbe lépnek vagy lelkesen felajánlják energiáikat egy karitatív szervezetnek, valójában (sok más kortársunkkal együtt) részt vesznek a *közösségiség egy új fajtájának* kialakulásában. Mivel ugyanis valamennyien egy erősen *individualizálódott társadalom* szocializáltak, nem a hagyományos társadalmaknak az egyént alárendelő közösségformáit élelik tovább vagy (támasztják fel), hanem az egyenrangú egyéneknek azokat a szabadon választott közösségeit hozzák létre, amit az individuum-felfogás körüli szemléleti paradigmaváltás kapcsán már említettünk. A látszólag teljesen a hagyományos család mintáját

²³ Egyébként már az állatok világában is...

és életformáját követő, harmonikus mai konzervatív családban sem a nő, sem a gyerek, sem az apa szerepe nem azonos a hagyományossal (a nő és a gyermek egyenrangúbb, az apa jóval kevesebb vonatkozásban domináns, s valamennyiük individualitása jóval hangsúlyosabb, jóval inkább figyelembevett, mint a múltban lehetett; arról nem is beszélve, hogy ezek a mai konzervatív családok szinte kivétel nélkül szerelmi házasságokon, és nem elsősorban gazdasági vagy rendi megfontolásokon alapulnak). A mai szerzeteseknek, s a karitatív szervezetek önkénteseinek látszólag teljesen lemondó életvitelében is sokkal nagyobb a személyes választás jelentősége, s jóval több az individuális szükségletekre való odafigyelés is, mint a múlt hasonló szervezeteiben. A szerzetesek (s itt a keleti vallások szerzeteseire is gondolnunk kell) sokkal beágyazottabbak koruk társadalmába, sokkal inkább szembesülnek annak problémáival, mint elődeik; a viszonyuk Istenhez, a spiritualitáshoz sokkal individualizáltabb, személyesebb; és sokkal több (és/vagy sokkal nyíltabban vállalt) benne az ambivalencia, a kétely: ez is a személyiség fokozott individualizációjának eredménye. A karitatív szervezetek önkénteseire pedig egyre inkább az az individuum-felfogás jellemző, amelyről az előző alfejezetben tettünk említést, s ennek következtében közösség-elképzelésük sem azonos a korábbiakkal: az általuk segítették és saját csoportjuk között sokkal kevésbé élesek-merevek a kaszthatárok. S akkor még csak olyan közösségekről beszéltünk, amelyek régóta létező közösségi mintákat követnek. Pedig az új életkörülmények számos újfajta közösség szerveződéséhez nyújtanak táptalajt – elég ha csak az *Interneten szerveződő új közösségek* sokaságára gondolunk.

6. Iskola

Sűrűsödési pontnak bizonyul az *iskola* is. Többféleképpen is szóba kerül: az interjúk készítői jónéhány tanárt beválogattak a mintába, a tanári szemszög mellett azonban megszólal a szülői nézőpont is, a legtöbben pedig saját gyermekkori élményeiken (tehát a diákok nézőpontján) keresztül beszélnek az iskoláról. Mind a tanárok, mind a tanulók törekvései szempontjából számos akadályt támaszt a jelenlegi iskolarendszer, s ugyanakkor mind a tanárok, mind a (hajdani) tanulók igen nagy jelentőséget is tulajdonítanak az ember alakulásában az iskolának. A paradigmaváltás erős igénye ezen a területen is érezhető. A *teljesítménykényszeren* alapuló és *túlspecializáló* oktatás több oldalról is a kritika keresztüzébe kerül. Az egyik leglényegesebb szempont, hogy az iskola jelenlegi formájában (még mindig) *szorongáskeltő, alapvetően nem vonzó* a gyerekek számára; nem épít a tanulók belső motivációira, sőt, inkább sorvasztja, korlátozza a gyerek természetes kíváncsiságát, nyitottságát, kreativitását, pedig az igazán eredményes oktatásnak éppen ez lenne a lényege: a gyerekek tanulási érdekltségének megteremtése, fenntartása és fokozása. A szorongáskeltő jelleg kritikája nincs ellentmondásban azzal, hogy egyesek (jogosan) a *tanári tekintélyt* hiányolják, sőt, a gyermeki szorongás és a tanári tekintély leépülése végső soron ugyanarra az okra megy vissza: a bürokratikus tétel oktatási rendszerben az egyén nem igazán fontos (s ez a diákra és a tanárra egyaránt vonatkozik). A másik fundamentális kritika azt emeli ki, (amit a Bourdieu-iskola évtizedek óta hangsúlyoz), hogy az *iskola (továbbra is) a társadalmi szelekciónak – és a társadalmi különbségek újratermelésének -- eszközeként működik*, ahelyett, hogy azok csökkentését eredményezné, az esélyek kiegyenlítése felé közelítene. Alternatívaként sok minden megfogalmazódik, ezek közös nevezője a *diákközpontúság*. (Ez nem a diákoknak való alárendelődést jelent, hanem azt, hogy a tanár a maga értékalapú oktatási és nevelési céljai jegyében a tanulók személyiségére és motivációira építve, azokhoz igazítva segítsen nekik elsajátítani a szükségesnek tartott ismereteket, készségeket és jellem-elemeket). Egyes megemlített tanárok példáján, mai alternatív iskolák kísérletein keresztül számos olyan vonás is megjelenik az interjúkban, amelyek éppen azokat a lényeges mozzanatokat képviselik,

amelyek egy új iskolai paradigma elemei lehetnek: *a kreativitást, a tudásszerzés örömeinek meg tapasztalását, a gondolkodás nyitottságát, az előítélet- (és előfeltétel)mentességet, a teljesítménynek a személyi sajátosságokra odafigyelő önmagához-mérését*. Ez az alternativitás (és az efelé mozdulás) igénye ma jelen van a társadalomban, ha nem is többségi helyzetben (legalábbis ami a szülők és a tanárok, s főként az oktatásirányítás szemléletét illeti). Ha azonban a gyerekek valódi szükségleteit nézzük, ezek túlnyomó többsége mutat éppen ebben az irányban. Az oktatási reformok, amelyek az utóbbi évtizedekben (különböző elméletekhez, és sajnos többnyire másodlagos szempontokhoz igazítottan) túlságosan is át-, meg átforgatták az iskolai oktatás rendszerét, nem hoztak paradigmatisztikus változást. Az iskola ma is az a *félíg gyár, félíg hivatal*, amilyenné a tizennyolcadik századi modernizációs hullám szükségletei tették. A lényeg nem az, hogy milyen a *humán és reál tárgyak* aránya (a bennük megtestesülő szemléletmódok mindegyikére szükség van – ha nem is feltétlenül a mai tárgybonthatásban), nem is az, hogy a pillanatnyi (és persze állandóan változó) szükségletek szerint a *munkaerőpiac* milyenfajta ismereteket és készségeket igényel elsősorban; hanem az, hogy *minden egyes egyén úgy váljék felnőttré, hogy képes legyen képességei legoptimálisabb kibonthatására és megőrizze belső motiváltságát az állandó önfejlesztésre*. Nagyon sok tanár van a társadalomban, aki (még a mai iskolarendszernek nagy mértékben az ideális oktatási lehetőségek ellen dolgozó keretei között is) igen kreatív és eredményes módszereket alkalmaz; az oktatásirányításnak alapvető feladata lenne ezek felgyűjtése, közismertté tétele, annak elősegítése, hogy a paradigmaváltás „*alulról*” mehessen végbe.

7. Tudásmonopólium

Az iskola társadalmi egyenlőtlenség-újratermelése csak része az egyenlőtlenségek rendszerének; szűkebb értelemben annak az egyenlőtlenségi rendszernek, ami a *tudások eloszlásában* érvényesül.²⁴ A tudások egyenlőtlen eloszlása (s gyakran ezen egyenlőtlenség növekedése) azt is eredményezi, hogy a tudások érvényesülési lehetőségei is nagyon egyenlőtlenek. Vagyis *a társadalomban nagyon sok szellemi energia elpazarlódik*. Ez az akadály is olyan, amibe számos interjúalanyunk is beleütközik, s erről is elmondható, hogy az itt megszólaltatottaknál sokkal-sokkal szélesebb kört érint. A probléma egyik alapja itt is *a versenyelv, a piaci szemlélet és a specializáció „megszaladása”*. A piac az értékek egy részét felszínre segíti, nagy részéről azonban nem vesz tudomást (tehát hagyja eltékozozódnia). A versenyelv uralma ösztönöz ugyan az önfejlesztésre, de ellentétes a szellemi építkezés valódi természetével: a gondolatok egymást állandóan megtermékenyítő áramlása helyett inkább azok rejtésében, monopolizálásában tesz érdekeltté.²⁵ A kooperáció helyett preferált verseny állandóan *hierarchiákat* termel újjá, és erős érdekeltséget teremt a megszerzett pozíciók akár irracionális fenntartására. A specializálódás előnyös abból a szempontból, hogy az egyes tudásokat egy metagépezetbe beilleszthessék, de csökkenti az egyes egyének átlátó-, és lényeglátóképességét (ezt a hierarchiák csúcsán helyet foglalók monopóliumává teszi). A piaci szemlélet (a „beárazás” szükséglete) megköveteli a teljesítmények mérhetőségét, ám mivel a szellemi teljesítmények valódi minősége nem mérhető, ez olyan *menyiségi* szempontok alkalmazását hozza magával, amelyek egyrészt teljesen *idegenek a szellemi*

²⁴ Közismertek ebben az összefüggésben Bourdieu elemzése (Lásd például Bourdieu /1978/).

²⁵ Ez sugárzik le az iskolába is, amikor a tanárok egyes tudások visszatartásával igyekeznek helyzetüket őrizni (ez annál jellemzőbb, minél magasabb fokú iskoláról van szó). A tanári tekintélyt is nagymértékben formális eszközökkel próbálják biztosítani, s ez nem csak a gyerekeket idegenítheti el, hanem akadályokat állít azon tanárok útjába is, akik nem ezzel (a végső soron) verseny-szemlélettel, hanem például az előfeltétel nélküli szeretet eszközeivel közelítenek a diákokhoz. Ebben a közegben azt kell érezniük, hogy ők a „deviánsok”, ők vétnek a „normális” tanár-diák viszony ellen.

fejlődéstől, és gyakran igazán kontraszelektívek; másrészt a skolasztika hanyatló korszakához hasonlóan *elszakítja a tudásmonopóliumok birtokosainak gondolatvilágát a társadalmi lét valóságos problémáitól, összefüggéseitől*, formalizált rendszerekbe szorítja, létformájukat hierarchizálja és (a mintegy céhes) monopóliumokból kiszorultakat gyakorlatilag „kontárként” kezelve, azok mégoly termékenyítő gondolatait sem engedi be a „szakszerű” diskurzus keretei közé. Interjúalanyaink többsége nem része (és nem is nagyon törekszik része lenni) ennek a tudáspiramisnak, környezetükre gyakorolt hatásuk mégis azt mutatja, hogy az ő tudásuk sok ember számára hasznosíthatóbbnak bizonyul számos korifeusénál. A valóságos kontárság, sarlatánság kiszűrése természetesen a társadalom szellemi építkezésének mindenkor fontos mozzanata, ám a paradigmaváltást a tudásáramlás területén is szükségesnek mutatja annak felismerése, hogy milyen sok felszínre nem kerülő, tömegesen nem terjedő tudás, gondolat, ötlet, emberi érték van a társadalomban. A paradigmaváltást e területen is az jelentené, hogy ha a tudásmonopóliumokkal szemben jóval nagyobb teret kapna *a személyre jellemző tudás* (tehát nem formai kritériumokkal mért tudás) társadalmi hasznosítása (hiszen minden személyiség más, egymással össze nem mérhető, formai kritériumok Prokrusztész-ágyába nem szorítható képességszerkezettel rendelkezik).

8. *Elidegenedett művészet*

Minthogy több művész van interjúalanyaink között, sok interjúban a *művészet* is besűrűsödési pontnak mutatkozik: olyan területnek, ahol sok minden eldől az élet lényeges kérdései közül. A legfőbb kritika a művészet területén is az *elidegenedést* éri, a művészeti életnek az élettől való eltávolodását bírálja, s ezzel szemben képviselik többen is *a mindennapi életbe bekapcsolódó, valóságos életproblémákra reagáló, a (minden) emberben meglévő természetes kreativitásra építő művészet* eszményét. Többségük számára a művészet a természetes élettel, a személyiségre jellemző képességek kifejtésével azonos, *életöröm* forrása, és *felszabadító* hatású. Egyáltalán nem misztifikálják a művészetet, sőt, úgy tűnik, éppen a művészet *kultikus* felfogása az egyik, amibe gyakran beleütköznek (a másik pedig -- ami ennek a kultikus kiemelésnek az árnyoldala --: hogy nagyon *sok ember egyáltalán nem használja* a művészetet, nem látják kézzelfogható hasznát). Ezekből a konfliktusokból az látszik, hogy a paradigmaváltás a művészet területén (is) abba az irányba mutathat, hogy a piedesztálra állítás (lásd „magas művészet”) helyett a művészet visszaolvad az élet mindennapjaiba, s ezzel a jövőben visszanyerheti az utóbbi két évszázadban redukálódott funkcionalitását és (mindenki számára való) fontosságát. Interjúalanyaink ugyanakkor arra is figyelmeztetnek, hogy a művészetnek az élettől való elszakadásából következően a helyére ma még olyan „művészeti” formák nyomulnak be, amelyeknek elsősorban *feledtető, a társadalmi problémáktól elterelő, passzív tévő funkciójuk* van (a tömegmédiával együtt, sokszor éppen az által terjesztve). Interjúalanyaink egyetérteni látszanak abban, hogy a művészetnek ki kell szorítania (a mindennapokból) a pszeudo-művészetet, a művészi alkotás anyag-, társadalom-, és önmegismerő funkciójának meg nem felelő, a befogadót passzivitásra készítő és a valóságot eltorzító formákat; szakítani kell azzal a felfogással, amely elmossa a valódi, világ-megismerő művészet és a nem-művészet közti határokat (a művészet és a művészet-pótlékok különbségét végső soron pusztán egyenértékű ízlések különbségének tekintve). A művészet-kultusz, a „magas művészet” és a „tömegművészet” elkülönítése azt jelenti, hogy azt, ami valódi művészet lenne, egy szűk elit ügyévé teszik, s elszakítják az élet valóságos problémáinak nagy részétől, (ezáltal megismerő funkcióját korlátozzák); a többség pedig megkapja a (megismerő funkció nélküli) „tömegművészetet”. Hogy ez a problémakör sem csupán a művészek (és nem csupán interjúalanyaink) számára fontos, többek között az bizonyítja, hogy az *Interneten* és egyes *lokális közösségekben* ma már igen sokan próbálkoznak *aktív alkotó*

tevékenységekkel, amelyek döntő részének nem az a célja, hogy az alkotók bekerüljenek a „művészeti életbe” (bár persze ez is igen sokak ambíciója), hanem ami a művészetek tényleges szerepe: *önmegismerés, az anyag lehetőségeinek próbálgatása, a szűkebb (és tágabb) közösség élményeinek megszólaltatása*. Ahogy a folklór a valódi művészet értékességével (megismerő, önkifejező, felszabadító, és persze szórakoztató szerepével) évezredek óta szerves része lehetett az emberek mindennapi életének, új formákban ez a jövőben is teljes mértékben lehetséges.

9. *Összefüggések keresése*

Volt már szó az individualizáció problémáiról, de a túlságosan individualizált, atomizált társadalomban a *világkép kialakításának problémája* maga is „besűrűsödési ponttá” válik. Az iskolának, a tudománynak vagy a művészetnek az élettől való elszakadása is szerepet játszik abban, hogy sok interjúalanyunk a fő problémák között fogalmazza meg éppen az *átfogó világkép hiányát*. A „minden egész eltörött” gyakori élmény, miként sokan panaszkodnak a társadalmat összefogó *közös célok és jövőperspektívák hiányát* is. Mint láttuk, sokan ennek ellenére a „hosszú távra” vonatkozóan megőrizték optimizmusukat, s különböző világképekre (a természet erejébe vetett hitre, vallásos meggyőződésre, történelmi tanulságokra) támaszkodva a maguk számára rendelkeznek iránytűvel, ám a társadalom egészét tekintve tele vannak aggodalommal (többek között éppen azért is, mert tapasztalják a társadalom szubkultúrákra való szétesettségét, ami azt is jelenti, hogy az ő meggyőződésükben, világlátásukban az embereknek csak egy – kisebb – része osztozik). S ez is komoly akadályokat támaszt az ő célmegvalósításuk útjában is. Az Egész szétesése ráadásul az egyének szintjén mindig azzal is jár, hogy *az egyes egyének integritása is meggyengül*; interjúalanyaink többsége erős, belülről irányított személyiség, de sokszor azt tapasztalják, hogy széles körben az ilyen személyiségek aránya csökken, sőt, *maga a „személyiség” is válságba kerül*. Ez a probléma annál feszítőbb, (s annál határozottabban jelzi e téren is a paradigmaváltás – tehát a *széttartó*, dekonstruáló folyamatok megállításának, megfordításának -- szükségességét), mert mindez egy olyan társadalomban történik, amelyben ugyanakkor (s interjúalanyaink is ezt már csak létezésükkel is bizonyítják) *megnövekedett az individuális döntések, a szabad egyéni választás szerepe*, az alternatívák kialakulásának lehetősége. Az *összefüggések keresése, a világ egységben látásának igénye* is olyan tendencia, amely interjúalanyainkat messze túlhaladó mértékben válik jelenleg jellemzővé, tömegessé. A leegyszerűsítő világmagyarázatok uralmát követő szkepszis az elmúlt évtizedekben betöltötte feladatát, s annak a szemléletnek terjesztése (a kortárs filozófiai irányzatoktól a tananyagokon át egyes médiahatásokig), amelynek lényege az átfogó elméletekről, az összefüggések kereséséről való lemondás, mára már egyre szélesebbkörű ellenhatást, éppen az ilyen átfogó magyarázatok iránti éhséget váltott ki. (Ez az „éhség” persze – éppen az átlátás híján – gyakran hamis irányokban, „ártalmas táplálékokkal” elégül ki – például „összeesküvés-elméletek” formájában). Az átfogó magyarázatok iránti igény terén a döntő az, hogy sikerül-e olyan, *a világ jelen állapotát a maga gazdagságában megragadó szemléleteket* kialakítani, amelyekben *az egész és részei összefüggenek*, (ahogy azt holisztikus gondolkodás is megköveteli). Több interjúalanyunk is hangsúlyozza a *belső és külső világ közti egyensúly* megteremtésének jelentőségét. Azt, hogy *ha a mikroközösségek szintjén harmónia van, ez képes a nagyobb közösségben is harmóniát teremteni*. (És fordítva). Az alternatívát e tekintetben azok képviselik, akik valamilyen módon részt vesznek az Egész és a részek közti kapcsolatok kiépítésében, a belső és külső világ közti összefüggések felmutatásában. Akik a mikroközösségi szinten a társadalomegészet jobbító célokat szolgálnak, (a társadalomegész

vonatkozásában pedig olyan célokat tűznek ki maguk és mások elé, amelyekkel az élet minden szinten – a mindennapi élet mikroszintjeiig lemenően -- élhetőbbé válik).

10. A civilizáció összeomlásának a lehetősége

Több interjúban felmerül persze a *civilizáció összeomlásának* a lehetősége is. Sokakat foglalkoztat ez a fenyegető lehetőség: különböző „világvége” képzetek terjednek, amelyek egy része természeti katasztrófáktól: a Föld „tüdejének” kimerülésétől, a globális felmelegedéstől, új jégkorszaktól, kozmikus és tektonikus katasztrófáktól, az élelem és ivóvíz tartalékok elfogyásától való szorongásnak ad hangot; de ilyen és ehhez hasonló képzetek az emberiség történetében mindig akkor indultak terjedésnek, amikor az összeomlás a fennálló *társadalmi rendszert* fenyegette. És persze a társadalmi katasztrófára vonatkozó szorongások is kifejezést nyernek, (a társadalmi rendszer összeomlásának veszélyét az *egész civilizáció* összeomlásának rémképévé tágítva). A többek között a Római Klub által néhány évtizede kifejezésre juttatott „utolsó előtti pillanat”-érzés mára nagyon sok ember tudatába beépült, s az összeomlás lehetőségével, mint „legrosszabb forgatókönyvvvel” még optimista interjúalanyaink is számolnak. Amivel azonban többségük szembekerül – s ez megint jelzi, hogy hol van ebben (és miben is áll) a paradigmaváltás lehetősége – az összefügg az előző alfejezetben mondottakkal. Bár a világot fenyegető veszélyek léptéke messze meghaladja az egyes ember beavatkozási lehetőségeit, az „alternatíva” mégis abban ragadható meg, hogy az ember *passzívan vár-e az apokalipszisre*, s legfeljebb reménykedik elmaradásában (mondván, hogy ő úgyis túl kis pont ahhoz, hogy ezen változtathatna), vagy éppen ellenkezőleg, -- abból kiindulva, hogy a tömeghatások is egyéni cselekvésekből állnak össze --, *az egyéni döntések, választások fontosságát és felelősségét* hangsúlyozza, -- és képviseli életgyakorlatában is. (Ez a mindenkori *erkölcsi* alapállás lényege: az ember választási szabadsága és felelőssége Jó és Rossz között). Van, aki közvetlenül is utal a közismert „pillangó effektusra”: igen kis változtatások is torkollhatnak hatalmas eredményekbe. És éppen ez a (nagyon sokféle formában lehetséges) felelősségvállalás az általunk bemutatni kívánt alternatív életstratégiák közös lényege.

*

Felhasznált szakirodalom:

Albert Fruzsina – Dávid Bea (2007) Embert barátjáról, Századvég, Budapest
Babbie, Earl (2003): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata, Balassi, Budapest
Bauman, Zygmunt (2003): The Individualized Society, Polity Press, Cambridge
Beck, Ulrich (2003): A kockázat-társadalom (Út egy másik modernitásba). Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság –Századvég kiadó, Budapest
Bell, Daniel (1976): The Cultural Contradictions of Capitalism, Heinemann, London
Beniger, James Ralph (1986): The Control Revolution (Technological and Economic Origins of the Information Society, Harvard Univ. Press, Cambridge-London
Bourdieu, Pierre (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése, Gondolat, Budapest
Böröcz, József (2010): The European Union and Global Social Change, Routledge, London—New York
Csányi Vilmos—Miklósi Ádám (szerk.) (2010): Fékevesztett evolúció. Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban. Typotex, Budapest
Debord, Guy (2006): A spektakulum társadalma, Balassi, Budapest

- Eriksen, Thomas Hylland (2006): *Kis helyek, nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába.* Gondolat, Budapest
- Eriksen, Thomas Hylland (2009): *A pillanat zsarnoksága (Gyors és lassú idő az információs társadalomban)* l'Harmattan, Budapest
- Gorz, André (1997): *Farewell to the Working Class, (An Essay on Post-Industrial Socialism)* Pluto Press, London-Sydney
- Hankiss Elemér (2002): *Új diagnózisok,* Osiris, Budapest
- Inglehart, Ronald (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Society,* Princeton Univ. Press, Princeton
- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and Post-modernization,* Princeton Univ. Press, Princeton
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1983): *Értékrendszereink,* Kossuth, Budapest
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2013): *A szellemi termelési mód,* Kossuth, Budapest
- Kucsera Csaba (2012): Egyedül élő budapesti idősök társas és közösségi részvételét gátló szubjektív okok {In: Kovách Imre et als. (Szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon,* MTA TK SZI—Argumentum, Budapest pp. 427-440}
- Légmán Anna (2012): *Közösségképek* {In: Kovách Imre et als. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon,* MTA TK SZI—Argumentum, Budapest pp 357-369}
- Niedermüller Péter et als. (szerk.): (2008): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban,* Nyitott-könyv--l'Harmattan, Budapest
- Noëlle-Neumann, Elisabeth (1984): *The Spiral of Silence. A Theory of Public Opinion.-- Our Social Skin.* Chicago, University of Chicago Press
- Rokeach, Milton (1984): *A nézetek rendszerének szerveződése,* in: Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia,* Gondolat, Budapest (pp 469-490).
- Rokeach, Milton (1973): *The Nature of Human Values.* The Free Press, New York
- Ságvári Bence -- Lengyel Balázs (2008): *Kreatív atlasz. (A magyarországi kreatív munkaerő területi és időbeli változásáról.* Demos Magyarország Alapítvány, Budapest
- Schulze, Gerhard (2000): *Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája,* *Szociológiai Figyelő,* 2000/1,2, pp. 135-157
- Szabó Katalin – Négyesi Áron (2004): *Az atipikus munka térnyerésének okai a tudásgazdaságban,* *Közgazdasági Szemle,* 2004/1 pp. 46-65.
- Tamás Pál (2012): *Azok a tízes évek. Modellkísérlet a 2010-es évek Magyarországon,* *Köz-Gazdaság,* 2012/2 pp. 179-192
- Tardos Katalin (2012): *Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken,* {In: Kovách Imre et als (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon,* MTA TK SZI—Argumentum, Budapest pp. 221-243
- Török Emőke (2006): *Túlléphetünk-e a bér munka társadalmán,* *Szociológiai Szemle,* 2006/2 pp 111-130
- Wallerstein, Immanuel (1998): *Utopistics, or Historical Choices of the Twenty-First Century,* The New Press, New York
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Gondolat, Budapest.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom,* KJK, Budapest
- Z. Karvalics László (2002): *Az információs társadalom keresése,* Infonia-Aula, Budapest